

AZƏRBAYCANIN DÜNYA NEFT SƏNAYESİ TARİXİNDƏKİ İLKLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan nefti; Azərbaycan neft sənayesi; Azərbaycanın neft sənayesi tarixindəki ilklər; neft sənayesi tarixi; dünya neft sənayesi tarixində Azərbaycan nefti.

Ключевые слова: Азербайджанская нефть; Азербайджанская нефтяная промышленность; первые в истории Азербайджанской нефтяной промышленности; история нефтяной промышленности; Азербайджанская нефть в истории мировой промышленности.

Key words: Azerbaijan oil; Azerbaijan oil industry; beginnings of Azerbaijan in the history oil industry; the history of oil industry; Azerbaijan oil in the history of the world oil industry

Azərbaycan neftinin qədimlərə gedən tarixi bizim eradan əvvəl VII-VI əsrlərə təsadüf edir. Zəngin təbii sərvətləti ilə hər zaman seçilmiş Azərbaycan, öz neft ilə də şöhrət qazanmışdır.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan neft sənayesi özünün 150 illik tarixi ərzində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Bütün dünyada qədim neft diyarı kimi tanınmış Azərbaycanda neftin sənaye üsulu ilə hasilatı hələ XIX əsrin ortalarından başlamışdır. 1848-ci ildə Bakıda, Bibiheybət yatağında qazılmış quyudan vurmuş neft fontanı Azərbaycanda "qara qızılın" sənaye üsulu ilə çıxarılmasının əsasını qoymuşdur. Artıq 1899-cu ildə Azərbaycan neft hasilatı və emalı üzrə dünyada birinci yerə çıxmış, dünya neft hasilatının yarısını vermişdir (3).

Azərbaycanın təbii neft qazını isə dünyada ilk dəfə olaraq 1836-cı ildə akademik Q.İ. Qessi elmi surətdə təhlil etmiş və onun tərkibini müəyyən etmişdir. Professor K.V. Kostrin isə öz əsərlərində göstərir ki, dünyada yaşayış və təsərrüfat işləri üçün təbii qazdan ilk dəfə azərbaycanlılar istifadə etmişlər. Tarixi sənədlərə istinadən mexaniki üsulla dünyada ilk neft quyusu 1847-ci ildə Bibiheybətdə qazılmışdır. Sübut olunmuşdur ki, dənizdə də ilk neft quyusu XVIII əsrdə Abşeron yarımadasında – dənizdən 19 metr aralıda qazılmışdır. Sonralar Xəzər dənizinin qalxması nəticəsində həmin neft kəhrizləri suyun altında qalmışdır. Azərbaycan dünyada təkə ilk neft-qaz hasilatçısı kimi deyil, həm də ilk neftayırma müəssisələrinə malik bir ölkə kimi də tanınır. 1859-cu ildə Bakıda Dubinin qardaşlarının ilk iri neftayırma zavodları istifadəyə verilir. Hasil və emal olunan neft və neft məhsullarının

dünya bazarlarına çıxarılması üçün 1897-ci ildə Bakıdan Batuma birbaşa neft kəməri çəkilir (2).

Azərbaycan neftin emalı, tədqiqi və nəqli sahəsində də dünya neft sənayesi tarixində bir sıra mühüm ilklərə imza atmışdır.

Beləliklə, dünya neft sənayesi tarixində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda baş vermiş tarixi hadisələri 2 qrupa ayıraraq aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

1) Hasilat və daşıma sahəsində:

- 1803-cü ildə dünyada ilk dəfə bakılı Hacı Qasımbəy Mənsurbəyov dənizdə, Bibi – Heybət buxtasında sahildən 18 və 30 m aralıda yerləşən iki quyudan neft çıxarmağa başlamışdır;

- İlk dəniz mədəni 1825-ci ildə, Xəzər dənizində güclü tufan nəticəsində dağıdılmışdır;

- 1846-cı ildə Bakıda, Bibi-Heybətdə Zaqafqaziya diyarı idarəsinin şura üzvü Vasili Semyonovun təklifi ilə neft kəşfiyyatı məqsədi ilə dərinliyi 21 m olan dünyada ilk neft quyusu qazılmışdır, yəni dünyada ilk dəfə qazma işi müsbət nəticələnmişdir. İş Bakı neft mədənlərinin direktoru mayor Alekseyevin rəhbərliyi altında aparılmışdır;

- 1847-ci ildə 8–14 iyul tarixlərində Qafqaz canişini knyaz Mixail Vorontsov öz sənədlərində Xəzər dənizinin sahilində (Bibi Heybət) dünyada ilk neft quyusunun qazılması faktını və müsbət nəticə verməsini rəsmi şəkildə təsdiq etmişdir;

- 1877-ci ildə Lüdviq Nobelin sifarişi ilə dünyada ilk dəfə olaraq polad korpus Motala (İsveç) şəhərində hazırlanmış “Zərdüşt” neftdaşıyan paroxodu inşa edilmişdir, paroxodun qızdırılmasında neft qalıqlarından istifadə edilirdi;

- 1881-cü ildə dünyada ilk dəfə olaraq “Nobel qardaşları” firması neft və neft məhsullarının dəmiryol sistemlərində daşınmasını həyata keçirmişdir (hər sisternin üzərində “Nobel qardaşları Şirkəti” sözləri yazılmışdı);

-1886-cı ilin iyun ayında “İşıq” neftdaşıyan paroxodu dünyada ilk dəfə olaraq Bakının ağ neftini Batumdan Londona daşdı (bu gəmi də Nobel qardaşlarına məxsus “Zərdüşt”ün hazırlandığı Motala şəhərinin zavodunda inşa edilmişdi);

- 1897-ci ildə dünyada ilk dəfə olaraq Xəzər dənizində “Assan Dadaşov” adlı iki pərli tanker peyda oldu;

- 1897-1907-ci illərdə dünyada ən böyük ağ neft xətti olan 829 verst uzunluqda Bakı-Batum xətti inşa edildi. Bu xətt Zaqafqaziya dəmir yollarına məxsus idi və ümumi dəyəri təxminən 50 milyon rubl təşkil edirdi;

- 1899-1901-ci illərdə hasil edilən neft əksər həcmində görə Bakı neft sənayesi ildə 11,5 milyon ton neft verməklə dünyada birinci yeri tutur. Bu zaman Amerika Birləşmiş Ştatlarında (ABŞ) ildə 9,1 milyon ton neft hasil edilirdi;

- 1901-ci ildə Alfred Nobelın təsis etdiyi ilk Nobel mükafatlarının verilmişdir. İsveç tarixçisi, Nobel ailələrinin arxivi ilə işləmiş Erik

Berqenqrenin (1962) şəhadətinə görə, Alfredin ona məxsus kapitalın Bakı yataqlarından çəkilməsi (Nobel mükafatının 12%-ni təşkil edirdi) haqqında qərarı tezliklə beynəlxalq mükafatın təsis edilməsi ilə nəticələndi;

- 1903-1904-cü illərdə dünyada ilk böyük dizel tankerlərinin – “Vandal” və “Sarmat” teploxodları Emmanuel Nobelin rəhbərliyi altında inşa edildi. Dünyada ilk dəfə “Vandal” teploxodunun (1903) dərinliyi 74,5 m.-yə çatırdı; onun yük götürmə qabiliyyəti – 750 ton, sürəti 7,4 dəniz milindən artıq deyildi (1 mil = saatda 1,852 km) idi; burada daimi cərəyan generatoru ilə işə düşən qeyri-reversiv üç silindirli dizellər quraşdırılmışdı;

- 1909-cu ildə ilk dəfə dünya praktikasında Xəzərin təkindəki neft laylarının işlənməsi üçün Bibi-Heybət buxtasında tökmə işlərinə başlandı. İşlər 1932-ci ildə mühəndis Pavel Potoskinin rəhbərliyi altında başa çatdırıldı;

- 1910-cu ildə İRTC BŞ-nin üzvü İvan Qluşkov dünya neft praktikasında ilk dəfə olaraq Bakıda “Neft yataqlarının qazılmasına aid təlimatları” hazırladı, bu təlimatlar əsasında Bakı məktəblərinin tələbələrinə qazmanın ümumi əsasları tədris edilirdi. 3 ildən sonra o, “Neft quyularının istismarı” adlı monoqrafiyasını nəşr etdirdi. “Maye mədənlərin- neftin və duzlu suların hasilatı”;

- 1923-cü ildə Bakı mühəndisi Matvey Kapelyuşnikov dünyada ilk dəfə birpilləli reduktorlu trubobur (qazma maşını) kəşf etdi;

- 1924-cü ildə dünyada ilk dəfə olaraq İliç buxtasında ada tipli dirəklərlə təchiz edilmiş ilk ada tipli dəniz sənaye nefti istehsal etmişdir Matvey Kapelyuşnikov turboburla (qazma maşını) Suraxanıda dünyada ilk neft quyusunu qazdı. Onun dərinliyi təxminən 600 m idi;

- 1933-1934-cü illərdə dünyada ilk dəfə olaraq, Bakıda Xubentsov qardaşları batırılmış ağac ponton formasında üzən özülün konstruksiyasını təklif etdilər. Bu özüldən ilk dəfə olaraq dərinliyi 365 m olan neft kəşfiyyat quyusu qazıldı. İlk üzən qazma qurğusu isə Xəzər dənizində 1934-cü ilin sentyabr ayından etibarən fəaliyyətə başladı;

- 1936-cı ildə dünyada ilk dəfə sovet mühəndisləri qrupu (Pyotr Şumilov, Eyyub Tağıyev və başqaları) tərəfindən çox pilləli reduksiyonsuz qazma borusu hazırlandı;

- Dünya geoloji praktikasında ilk dəfə olaraq dəniz neft yataqlarının işlənməsi üçün mühəndis A.M. Pobedin struktur qazmanı həyata keçirmək üçün dənizdə, Mərdəkan qəsəbəsi və Abşeron boğazında Xəzər dənizinin təkinin struktur xəritəsini hazırladı;

- 1940-cı ildə Qala yatağında dünyada ilk dəfə olaraq Ostrovski, Aleksandrov və sair konstruksiyaların elektrik qazma üsulu ilə qazılması həyata keçirilmişdir;

- 1941-ci ildə Bayılda dünyada ilk dəfə olaraq turbin üsulu ilə dərinliyi 2000 m olan maili quyusu qazıldı;

- 1948-ci ildə Avropada və SSRİ-də ilk dəfə olaraq usta Əliyulla tərəfindən oktyabr ayının 2-də Suraxanıda 3800 dərinlikdə olduqca dərin quyu qazıldı (№ 1308) və fontan vurdu;

- 1949-cu ildə dünya neft sənayesinin tarixində ilk dəfə olaraq avqust ayının 24-də Abşeron şelfində unikal dəniz yataqlarının-Neft Daşlarının kəşfiyyatına başlandı və orada polad dəniz özülləri quruldu. Bir aydan sonra bu yataqda ilk quyu qazıldı, 1000 metr dərinliyə çatanda neft fontan vurdu;

- 1958-ci ildə Brüsseldə keçirilən ümumdünya sərgisində bütün avadanlıqları ilə birlikdə iki pərli qazma qurğusu nümayiş etdirildi. Professor Eyyub Tağıyevin rəhbərliyi altında bu qurğunun müəllif kollektivinə Qızıl medal verildi;

- 1971-ci il mart ayının 28-də Azərbaycanda neftin hasilatına başlandıği tarixdən 1 milyard ton neft hasil edildi;

- 1976-cı il dekabr ayında SSRİ neft yataqlarında (“Başneft”, “Udmurtneft” və “Permneft”) möhkəmliyi və etibarlılığına görə milli və dünya standartlarını ötüb keçən yeni polad markalarından yüksək dərəcədə davamlı, dərin sorucu qazma ştanqı uğurla sınaqdan keçirildi;

- 1994-cü il 20 sentyabr tarixində Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev respublika parlamentinin 2 dekabr tarixində ratifikasiya etdiyi “Azəri-Çıraq-Günəşli” yataqlarının istismarı üzrə beynəlxalq kontraktı – “Əsrin kontraktını” imzaladı. Bu kontrakt 12 dekabr tarixində qüvvəyə mindi. Kontraktın məbləği 13 milyard ABŞ dolları məbləğində dəyərləndirildi;

- 2005-ci il may ayında Bakıda, Səngəçal neft terminalında Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan və Qazaxstan prezidentləri dünya əhəmiyyətli Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin doldurulmasına start verdilər.

2) Emal sahəsində:

- 1837-ci ildə dünyada ilk dəfə olaraq Balaxanıda Nikolay Voskoboynikovun neft ayırma zavodu fəaliyyətə başladı;

- 1875-ci ildə dünya neft sənayesinin tarixində ilk dəfə olaraq məşhur neft sənayeçisi Viktor Raqozin sürtgü yağlarının emalına başladı. 1878-ci ildə isə onun xaricə apardığı Bakı sürtgü yağı dünya bazarını əlbəəl fəth etdi;

- 1883-cü ildə dünyada ilk dəfə olaraq Bakıda Nobel qardaşlarının zavodunda neftin fasiləsiz distillə edilməsi məqsədi ilə V.Q.Şuxov və İ.İ. Yelin tərəfindən layihələndirilmiş kub batareyası quraşdırıldı;

- 1885-ci ildə mühəndis Q.V.Alekseyev neft tarixində ilk dəfə olaraq Bakıda yağ qudrununun krekinqi vasitəsi ilə (hissələrə ayırma) benzin və ağ neft almaq üçün kub sənaye qurğusunu layihələndirdi və quraşdırdı (S.M.Şibayevin zavodunda);

- 1891-ci ildə dünyada ilk dəfə olaraq V.Şuxov və S.Qavrilov fasiləsiz hərəkət edən termik boru krekinq qurğusunu ixtira etdilər (patent № 12926);

- 1900-cü ildə Beynəlxalq Neft qurultayı Vladimir Markovnikovu Qafqaz və Abşeron neftini kompleks şəkildə tədqiq etdiyinə görə Qızıl medalla təltif etdi. Bu da yeni karbohidrogenlərin – naftənlərin kəşfinə gətirib çıxardı;

- 1901-ci ildə Almaniyada, “Friedrich Viweg u Sohn” nəşriyyatında alman dilində Bakı neft-kimyəçisi R.A.Vişinin “Neftənlər (neftin siklik polimetilləri) və digər karbohidrogenlər sırasında onların mövqeyi” adlı kitabı nəşr edildi. Bu kitab dünyada neftənlərin ilk tam və sistemli tədqiqi hesab edilir;

- 1905-ci ildə dünya neft praktikasında ilk dəfə olaraq Balaxanıda kompressor istismar üsulu ilə tətbiq edildi;

- 1912-ci ildə Bakıda mədən mühəndisi Semyon Kvitko neft qalıqlarının termik ayrılması üsulunu işlədi. Ona “təzyiq altında və təhyiqsiz mazutun yüksək temperaturlu ayrılmasından benzinin alınması” tədqiqatına görə 21963 sayılı patent verildi;

- 1914-cü ildə dünya neft elmində ilk dəfə olaraq Bakıda professor M.M.Tixvinskiy neftin quyulardan sıxılmış qaz–qazliftin köməyi ilə çıxarılması üsulunu kəşf etdi;

- 1915-ci ildə dünyada ilk dəfə olaraq, Bakıda professor Nikolay Zelinskiy neftin krekinqi zamanı oksid mektallardan əlavə (titan, aluminium və sink) katalizator qismində floridindən və Baxçasaray gilindən də istifadə etməyin mümkünlüyünü təsbit etdi;

- 1920-ci il 14 noyabr tarixində M.Əzizbəyov adına Bakı Politexnik İnstitutunun əsası qoyuldu. Bu ali məktəb (sonradan – Azərbaycan Neft və Kimya institutu, hazırda Azərbaycan Dövlət Neft Akademiyası) Avropa və Asiyada neft sənayesinin bütün sahələri üçün mühəndis kadrlarını hazırlayan ilk ali məktəbdir;

- 1929-1934-cü illərdə Vladimir Şuxov, Matvey Kalelyuşnikov və Fətullabəy Rüstəmbəyov Bakıda boru krekinq qurğusunu kəşf etdilər və quraşdırdılar. Bu qurğuda həyata keçirilən proses dünya neft tarixinə “sovet krekinqi” adı ilə daxil oldu və neftin dərin ayrılması təcrübəsinin inkişafında nəzərəcarpacaq rol oynadı;

- 1934-cü ildə “Azərbaycan neft təsərrüfatı” jurnalında Fətullabəy Rüstəmbəyovun milli və xarici təcrübəni təhlil edən məqalələri çap edildi. O, dünyada ilk dəfə olaraq sualtı neft yataqlarının kəşfiyyatının və Xəzər dənizində neft quyularının inşaa edilməsinin nəzəri və praktiki əsaslarını şərh etdi;

- 1936-cı il yanvar ayında Bakıda neft qazlarından etil spirtinin alınması üzrə sənaye qurğusu istismara verildi. Bakı neft-kimyəçilərinin yaratdığı bu qurğu (Mark Dalin və başqaları) dünyada bu tipli ilk sənaye qurğusu idi;

- 1939-cu ildə dünya neft elmində ilk dəfə olaraq, Murtuza Nağıyevin termik krekinqin timsalında resurkulyasiyanın köməyi ilə kimyəvi proseslərin sürətləndirilməsinin nəzəri əsaslarının şərh edildiyi tədqiqatları nəşr edildi;

- 1942-ci ildə akademik Yusif Məmmədəliyev aviasiya benzinləri üçün misilsiz yüksək oktantlı komponentlərin alınması üzrə tam yeni metod kəşf etdi. Onun rəhbərliyi altında neft xammallarından toluolun sintezinin yeni sənaye metodu işlənilib-hazırlandı və tətbiq edildi. Bunun nəticəsində partladıcı maddələrin alınmasında istifadə edilən toluolun kefyiyyətini son dərəcə artırdı;

- 1949-cu ildə dünyada ilk dəfə olaraq Bakıda açıq dənizdə hidrotexniki qurğuların inşasına başlayan “Qiprodənizneftqaz” elmi-tədqiqat və layihə institutu təsis edildi;

- 1977-ci ildə dünyada ilk dəfə olaraq professor Bahadır Zeynalov neft neften karbohidrogenlərinin birbaşa oksidləşdirilməsi yolu ilə sintetik naften turşusunun alınması prosesini işləyib-hazırladı;

- 2002-ci ildə dünya neft təcrübəsində ilk dəfə olaraq professor Əliməmməd Şabanov neft laylarının su tərkibini müəyyənləşdirmək üçün kimyəvi sensorları və spin-nişanlanmış üzvi birləşmələri tətbiq etdi;

- 2005-ci il akademik Y.Q.Məmmədəliyevin yüz illik yubileyi şərəfinə YUENSKO-nun qərarı ilə 2005-ci il Yusif Məmmədəliyev ili elan edildi. Görkəmli neft kimyaçısı – Qələbə yanacağıının ixtiraçısı II dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbənin çalınmasında misilsiz rol oynamışdır (1).

Yuxarıda qeyd olunmuş, önəmli faktlar və arqumentlərdən aydın olaraq görünür ki, Azərbaycanda neftə dair elmi-tədqiqatların aparılması, neftin emalı, istismarı, nəqli və s. dünya neft sənayesinə əvəzsiz elmi və təcrübə faydalar vermişdir. Belə ki, həm dünya neft sənayesi tarixində, həm də müasir dövr müxtəlif neft sahələri üzrə milli və beynəlxalq layihələrin, elmi-ixtiralının icad edilməsində Azərbaycan neftinin və xüsusilə də Azərbaycan alimlərinin xidmətləri danılmaz faktlardır.

ƏDƏBİYYAT

1. http://www.azerbaijans.com/content_781_az.html
2. http://www.azerbaijan.az/portal/StatePower/Committee/committeeConcern_01_a.html#1
3. http://www.azerbaijan.az/portal/Economy/OilStrategy/oilStrategy_01_a.html

**ЗАЧИНАТЕЛИ В ИСТОРИИ МИРОВОЙ
ПРОМЫШЛЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА**

РЕЗЮМЕ

В статье рассказывается о положении Азербайджана в истории мировой нефтяной промышленности. Здесь впервые в истории мировой нефтяной промышленности имели место исторические события, характеризующие производство, исследование и транспортировку азербайджанской нефти. А также даётся информации о зачинателях в области производства транспортировки и обработки.

T.MIRZAYEVA

**BEGINNINGS OF AZERBAIJAN IN THE HISTORY
OF THE WORLD OIL INDUSTRY**

SUMMARY

The article deals with the position of Azerbaijan in the history of world oil industry. Here the Azerbaijani oil refining, studying and transportation for the first time in the history of the global oil industry that took place in Azerbaijan are characterized. Also information about beginnings of oil production and transportation and its processing is given in the article.